

TÜRKİYE'DE KÜÇÜKBAŞ HAYVAN YETİŞTİRİCİLİĞİ

M.Kaymakçı¹, A.Eliçin², E.Tuncel³, E.Pekel⁴, O.Karaca⁵, F.Işın⁶,
T.Taşkın⁷, Y. Aşkın⁸, H.Emsen⁹, M.Özder¹⁰, E. Selçuk¹¹, R.Sönmez¹²

ÖZET

Küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinin Türkiye ekonomisinde özel bir önemi vardır. Toplam et üretiminin % 24.75'i, süt üretiminin % 12.35'si, deri üretiminin % 63.18'i koyun ve keçiden sağlanır. Son yirmi yıldır, bu üretim dallarında uygulanan olumsuz ekonomi politikaları ve diğer kimi etmenler, koyun ve keçi sayısında önemli düşüşleri ve üretimde gerilemeleri ortaya çıkarmıştır.

Bununla birlikte koyun ve keçi yetiştiriciliğinin beslenme ve giyim gibi gereksinmelerimizin karşılanmasındaki yeri, istihdama yaptığı katkı, iç ve dış ticaretteki önemi gibi konular dikkate alındığında, geliştirilmesi için ivedi önlemlerin devreye sokulması bir zorunluluktur. Küçükbaş hayvan ıslahının kamu denetiminde örgütlenmesi, bu amaca yönelik yetiştirici birliklerinin kurulması ve böylelikle verimliliğin artırılması yanısıra, orta ve uzun dönemde üreticilerin kooperatifleşmesi küçük ve dağınık işletmelerin büyümesi ve birleştirilmesi gerekmektedir. Kısa dönemde ise et, süt, yapağı ve tiftik gibi ürünlerin fiyat oluşumunda üretici lehinde gerekli desteklemelere gereksinme vardır.

1.GİRİŞ

Küçükbaş hayvan yetiştiriciliği, genel olarak zayıf mer'alar ile nadas, anız ve bitkisel üretime uygun olmayan alanları değerlendirerek et, süt, yapağı, kıl ve deri gibi ürünlere dönüştüren bir üretim etkinliğidir. Türkiye'nin doğal kaynaklarının, özellikle çayır-mer'aların koyun ve keçi türlerine daha uygun oluşu, özellikle kırsal kesimdeki halkın tüketim alışkanlıkları gibi etmenler, küçükbaş yetiştiriciliği için uygun bir ortam yaratmıştır.

Küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinin bu önemine karşılık son yıllarda koyun ve keçi sayısında önemli düzeylerde gözlemlenen düşüşler, üretimde gerileme-

¹ Prof. Dr. E.Ü. Ziraat Fakültesi Zootečni Bölümü, Bornova-İzmir
² Prof. Dr. A.Ü. Ziraat Fakültesi Zootečni Bölümü, Dışkapı-Ankara
³ Prof. Dr. U.Ü. Ziraat Fakültesi Zootečni Bölümü, Bursa
⁴ Prof. Dr. Ç.Ü. Ziraat Fakültesi Zootečni Bölümü, Balcalı-Adana
⁵ Prof. Dr. A.D.Ü. Ziraat Fakültesi Zootečni Bölümü, Aydın
⁶ Yrd. Doç. Dr. E.Ü. Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü, Bornova-İzmir
⁷ Arş. Gör. Dr. E.Ü. Ziraat Fakültesi Zootečni Bölümü, Bornova-İzmir
⁸ Prof. Dr. 100.Yıl Ü. Ziraat Fakültesi Zootečni Bölümü, Van
⁹ Prof. Dr. A.Ü. Ziraat Fakültesi Zootečni Bölümü, Erzurum
¹⁰ Doç. Dr. T.Ü. Tekirdağ Ziraat Fakültesi Zootečni Bölümü, Tekirdağ
¹¹ Prof. Dr. 19 Mayıs Ü. Ziraat Fakültesi Zootečni Bölümü, Samsun
¹² Prof. Dr. E.Ü. Ziraat Fakültesi Zootečni Bölümü Emekli Öğretim Üyesi, İzmir

lere neden olmuştur. Bu durumun nedenleri arasında; işletmelerin küçük, dağınık ve örgütsüz oluşu, bunun sonucu olarak girdilerin alımında olduğu gibi ürünlerinin pazarlanmasında sömürüye açık olmaları, var olan koyun ve keçi ırklarının verim düzeylerinin yetersizliği ve beslenmenin giderek zayıflayan mer'alara dayanması, kısaca verimliliğin düşük olması, bu nedenle diğer hayvan türleri ile yarışmaması, koyun ve keçiye göre diğer hayvan türleri ile ilgili desteklemelerin çok yüksek düzeyde olması ve bu yapısal ve ekonomik etmenlere bağlı olarak yeni üretim teknikleri ve teknolojinin en alt düzeyde kullanılması gibi konular sayılabilir. Bunlara ek olarak, Güneydoğu ve Doğu Anadolu Bölgele-ri'nde ayrılıkçı terör eylemleri ve kaçak hayvan girişleri de özellikle koyun yetiştiriciliğini olumsuz olarak etkilemiştir.

Türkiye'de en örgütsüz, en sahipsiz ve sömürüye açık hayvansal üretim dallarının koyun ve keçi yetiştiriciliği olduğu açıktır. Bununla birlikte koyun ve keçi yetiştiriciliğinin, beslenme ve giyim gibi gereksinmelerimizin karşılanması-daki yeri, istihdama yaptığı katkı, iç ve dış ticaretteki önemi gibi konular dikkate alındığında özel bir öneme sahip olduğunu görmek durumundayız. Bu nedenle anılan yetiştiricilik koluna bakımımızın yeniden gözden geçirilmesi bir zorunluluk taşımaktadır.

Bildiri bu yaklaşımla kaleme alınmıştır. Bildiride öncelikle küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinin yapısal özellikleri ve bu üretim dallarında uygulanan ekonomi politikaları irdelenmiştir. Daha sonra küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinin geliştirilmesine yönelik öneriler; teknik ve ekonomik politika önerileri ayrı ayrı yapılarak işlenmiştir.

2.KÜÇÜKBAŞ HAYVAN YETİŞTİRİCİLİĞİ'NİN YAPISAL ÖZELLİKLERİ

Yapısal özellikler olarak; küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinin hayvancılık sektörü ve tarımsal üretime katkısı, hayvan varlığındaki gelişmeler, üretim ve verimdeki değişimler ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinin dış ticaretteki önemi ele alınmıştır.

2.1. Küçükbaş Hayvan Yetiştiriciliği'nin Hayvancılık Sektörü ve Tarımsal Üretime Katkısı

Türkiye toplam tarımsal üretim değeri 1997 yılı verilerine göre 5 204 047 986 milyon TL'dir. Bunun % 68.29'u bitkisel üretimden, % 31.71'i hayvansal üretimden sağlanmaktadır (1). Bu durum, Türkiye'de tarımın büyük ölçüde bitkisel üretime dayalı olduğunu göstermektedir.

Toplam hayvansal üretim değeri içinde küçükbaş hayvanlardan sağlanan üretim değeri % 18.44, büyükbaş hayvanlardan sağlanan üretim değeri % 58.58, diğer hayvansal ürünlerin değeri de % 22.97'dir. Bu verilerde Türkiye'de ve hayvancılığın büyük ölçüde büyükbaş hayvancılığa dayalı olduğunu göstermektedir (Çizelge 1).

Süt üretim değeri içinde koyun sütünün payı % 9.46, keçi sütünün payı % 2.89 ve sığır sütünün payı ise % 87.65'dir. Kırmızı et üretim değeri içinde koyun etinin payı % 22, keçi etinin payı % 2.75 ve sığır etinin payı da % 75.24'tür. Deri üretim değeri içinde ise koyun derisinin payı % 59.11, keçi derisinin payı % 4.07 gibi önemli düzeydedir. Sığır derisinin payı ise % 36.82'dir (Çizelge 2).

Çizelge 1. Türkiye Tarımsal Üretim Değeri İçinde Küçükbaş Hayvan Yetiştiriciliğinin Önemi (1997)

			Değer (Milyon TL)	%	%
Tarımsal Üretim Değeri			5 204 047 986	100.00	
Bitkisel üretim Değeri			3 553 871 383	68.29	
Hayvansal Üretim Değeri*			1 650 176 603	31.71	100.00
Küçükbaş Hayvansal Üretim Değeri			304 367 034	5.85	18.44
Büyükbaş Hayvansal Üretim Değeri			966 703 641	18.58	58.58
Diğer**			379 105 928	7.28	22.97

* Türkiye hayvan varlığının 1997 yılı pazarlanan değeri. Yıl içinde hayvancılık sektörünün yarattığı bir değer olarak görülmüştür ve hayvansal üretim değerine dahil edilmiştir.

** Beyazet, yumurta, bal, ipek kozası v.b.

Kaynak: DİE, Tarımsal Yapı (Üretim, Fiyat, Değer) 1997, Ankara, 1999, s.4,380 ve 381'den yararlanılarak hesaplanmıştır.

Çizelge 2. Türkiye Hayvansal Ürünler Üretim Değerinin Türlerine Dağılımı

		Değer (Milyon TL)	%
Süt Üretim Değeri		519 530 558	100.00
	Koyun Sütü	49 154 106	9.46
	Keçi Sütü	15 025 083	2.89
	Sığır Sütü	455 351 369	87.65
Kırmızı Et Üretim Değeri		338 122 743	100.00
	Koyun Eti	74 373 284	22.00
	Keçi Eti	9 289 433	2.75
	Sığır Eti	254 412 676	75.24
	Deve Eti	7 600	0.00
	Domuz Eti	39 750	0.01
Deri Üretim Değeri		12 452 887	100.00
	Koyun Derisi	7 360 787	59.11
	Keçi Derisi	506 981	4.07
	Sığır Derisi	4 585 038	36.82
	Deve Derisi	81	0.00

Kaynak: DİE, Tarımsal Yapı (Üretim, Fiyat, Değer) 1997, Ankara, 1999, s.4,380 ve 381'den yararlanılarak hesaplanmıştır.

2.2.Küçükbaş Hayvan Varlığı ve Gelişmeler

Türkiye küçükbaş hayvan varlığını değerlendirmeden önce işletme yapılarının incelenmesinde yarar vardır. Bu yaklaşımla 1991 yılında gerçekleştirilen tarım sayımı sonuçları incelendiğinde Türkiye'de 4.068.432 tarım işletmesi bulunduğu görülmektedir. Bu işletmelerin % 72.2'inde bitkisel ve hayvansal üretim, % 24.4'ünde sadece bitkisel üretim ve % 3.4'ünde de sadece hayvansal üretim yapılmaktadır (2). Türkiye'de toplam işletmelerin yaklaşık % 65.7'sinde (2 935 055 işletme) büyükbaş hayvan yetiştiriciliği, % 29.5'inde (1 201 765 işletme) küçükbaş hayvan yetiştiriciliği yapılmaktadır. Koyunculunun yapıldığı işletme sayısı 1 017 380 ile % 25'lik bir pay almaktadır. Tüm işletmeler içinde kıl keçisi yetiştiriciliği yapan işletme sayısı 356 937 ile % 8.8, tiftik keçisi yetiştiriciliği yapan işletme sayısı 40 025 ile % 1'lik bir yer tutmaktadır (2).

Bölgelere göre koyun yetiştiriciliği yapan işletme sayısı incelendiğinde, koyun yetiştiren işletmelerin çoğunluğunun (% 22.4'ünün) 6. Tarım Bölgesi olan Güneydoğu Tarım Bölgesi'nde yoğunlaştığı görülmektedir. Koyun varlığının da en büyük oranı, yaklaşık % 26.3'ü bu bölgededir. Tarım bölgelerine göre kıl keçisi yetiştiren işletmelerin sayısı incelendiğinde ilk sırayı % 25.3 ile Güneydoğu Tarım Bölgesi, tiftik keçisinde ise yine % 26.9 ile Güneydoğu Tarım Bölgesi ilk sırayı almaktadır. Hayvan varlığı olarak değerlendirildiğinde ise kıl keçisi varlığında ilk sırayı % 27.6 ile Akdeniz Tarım Bölgesi ve % 21.9 ile Güneydoğu Tarım Bölgeleri, Tiftik keçisi varlığında % 26.9 ile Güneydoğu Tarım Bölgesi ve % 21.5 ile Ortakuzey Tarım Bölgesi ilk sıraları almaktadır (2). Yine 1991 tarım sayımı sonuçlarına göre Türkiye genelinde işletme başına 39.22 baş koyun, 25.9 baş kıl keçisi, 26.34 baş tiftik keçisi düşmektedir.

1991 tarım sayımı sonuçlarına göre tarımsal işletmelerde esas işi tarımsal faaliyet olan birey sayısı 11 806 559'dur (2). Buradan yola çıkarak işletme başı ortalama birey sayısı yaklaşık 3 bulunmuştur. Buna göre, Türkiye genelinde 1 201 765 küçükbaş hayvan yetiştiriciliği yapan tarım işletmesinde 3 605 295 kişinin doğrudan bu işle uğraştığı söylenebilir.

Türkiye'de 1980-98 döneminde genel olarak hayvan varlığında önemli azalmaların olduğu bilinmektedir. Bu 19 yıllık dönemde en yüksek oranda azalma % 84.4 ile tiftik keçisi varlığında ve % 82.93 ile manda varlığında görülmüştür. Daha sonra kıl keçisi varlığında % 51.1'lik, koyun varlığında % 39.47'lik azalmalar dikkati çekmektedir. Sığır varlığındaki azalış ise % 39.6 olarak gerçekleşmiştir (Çizelge 3).

Türkiye hayvan varlığındaki değişimleri ortaya koymak ve gelecekteki duruma ilişkin tahminlerde bulunabilmek amacıyla yapılan trend analizlerinde; geçmiş dönem verilerine bağlı kalındığı ve özellikle de bu dönemde önemli azalmalar olduğundan gelecekte de hayvan varlığında önemli azalmaların devam edeceği yönünde sonuçlara ulaşılmaktadır. Nitekim bu yönde yapılan bir çalışmada da beklenen eğilim ortaya çıkmış, üreticilerin büyükbaş hayvan yetiştir-

tiriciliğine yöneldikleri sonucuna varılmıştır (3). Küçükbaş hayvan varlığında görülen azalma, büyükbaş hayvan varlığındaki azalmanın oldukça üzerindedir. Küçükbaş hayvan varlığındaki azalmanın ardında zaman etmeni dışında, başka sosyal ve kültürel değişkenler ve etmenlerin de olduğunun düşünülmesi gerekmektedir. Özellikle terör ve güvenlik nedeniyle Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde koyun sayısında önemli azalmaların olduğu bilinmektedir. Ayrılkçı terörün giderek yok olmasıyla birlikte yukarıda belirtilen azalış trendinin aksine koyun sayısında azalmanın duracağı, hatta tekrar artacağı beklenmelidir.

Çizelge 3 . Türkiye'de Tür ve Irklara Göre Hayvan Sayısının Değişimi (Baş) ve İndeksleri (1980=100)

	Koyun		Kıl Keçisi		Tiftik Keçisi		Sığır		Manda	
1980	48630000	100.00	15385000	100.00	3658000	100.00	15894000	100.00	1031000	100.00
1985	42500000	87.39	11233000	73.01	2103000	57.49	12466000	78.43	551000	53.44
1990	40553000	83.39	9698000	63.04	1279000	34.96	11377000	71.58	371000	35.98
1991	40433000	83.14	9579000	62.26	1185000	32.39	11973000	75.33	366000	35.50
1992	39416000	81.05	9440000	61.36	1014000	27.72	11951000	75.19	352000	34.14
1993	37541000	77.20	9192000	59.75	941000	25.72	11910000	74.93	316000	30.65
1994	35646000	73.30	8767000	56.98	797000	21.79	11901000	74.88	305000	29.58
1995	33791000	69.49	8397000	54.58	714000	19.52	11789000	74.17	255000	24.73
1996	33072000	68.01	8242000	53.57	709000	19.38	11886000	74.78	235000	22.79
1997	30238000	62.18	7761000	50.45	615000	16.81	11185000	70.37	194000	18.82
1998	29435000	60.53	7523000	48.90	534000	14.60	11031000	69.40	176000	17.07

Kaynak: DİE, Tarım İstatistikleri Özeti 1979-1998, Ankara 1999, çeşitli sayfalar.

Türkiye'deki hayvan varlığı, büyükbaş hayvan birimi (BBHB)* cinsinden hesaplandığında (4), 19 yıllık bir süreç içinde toplam hayvan varlığında % 37.85'lik bir azalma gözlenmektedir. Diğer yandan BBHB 'ye göre türlerin oransal dağılımı incelendiğinde sığırdaki artışın küçükbaş hayvan varlığında ise az da olsa bir azalmanın söz konusu olduğu görülmektedir.

1998 yılı verilerine göre BBHB cinsinden sığırın payı % 73.32, koyunun payı 19.57, kıl keçinin payı % 5.0, tiftik keçisinin payı % 0.35 ve mandanın payı % 1.75 dolayındadır.

* BBHB'ne çevrimde; koyun ve keçi için 0.1, sığır için 1 ve manda için 1.5 katsayısı kullanılmıştır

2.3.Küçükbaş Hayvansal Ürünler ve Verimdeki Değişmeler

Türkiye'de 1980-98 dönemi boyunca toplam süt üretiminde % 82.2'lik bir artış olmuştur. Bu artış sığır sütü üretiminden kaynaklanmaktadır. Koyun ve keçi sütü üretiminde azalmalar meydana gelmiştir. Azalışlar koyun sütünde % 29.14, keçi sütünde de % 61.02 olarak gerçekleşmiştir. Bu azalışlar doğal olarak sağılan hayvan sayısındaki azalışlardan kaynaklanmaktadır (Çizelge 4).

Toplam süt üretimi içinde koyun sütünün payı ise son 19 yıllık dönemde % 20.97'den % 8.15'e kadar gerilemiştir. Keçi sütünün payı da % 11.51'den % 2.46'ya düşmüştür. Sığır sütünün payında ise % 67.52'den % 89.38'e bir yükselme ortaya çıkmıştır (Çizelge 5).

Çizelge 4 . Türkiye'de Türlerle Göre Süt Üretimi (Ton) ve İndeksleri (1980=100)

Yıllar	Genel Toplam		Koyun	İndeks	Keçi	İndeks	Sığır	İndeks
1980	5472345	100.00	1147395	100.00	630025	100.00	3694925	100.00
1985	9670123	176.71	1072601	93.48	363399	57.68	8234123	222.85
1990	9617415	175.75	1145015	99.79	337535	53.57	8134865	220.16
1991	10240105	187.12	1127430	98.26	334785	53.14	8777890	237.57
1992	10279245	187.84	1089230	94.93	319420	50.70	8870595	240.08
1993	10406020	190.16	1047325	91.28	313975	49.84	9044720	244.79
1994	10560920	192.99	991760	86.44	296710	47.09	9272450	250.95
1995	10601550	193.73	934495	81.44	277205	44.00	9389850	254.13
1996	10760915	196.64	921660	80.33	265445	42.13	9573810	259.11
1997	10076526	184.14	826348	72.02	249302	39.57	9000876	243.60
1998	9970531	182.20	813078	70.86	245579	38.98	8911874	241.19

Kaynak: DİE, Tarım İstatistikleri Özeti 1979-1998, Ankara 1999, s.42-43.

Çizelge 5 . Toplam Süt Üretiminde Türlerin Payı

Yıllar	Toplam	Koyun	Keçi	Sığır
1980	100.00	20.97	11.51	67.52
1985	100.00	11.09	3.76	85.15
1990	100.00	11.91	3.51	84.58
1991	100.00	11.01	3.27	85.72
1992	100.00	10.60	3.11	86.30
1993	100.00	10.06	3.02	86.92
1994	100.00	9.39	2.81	87.80
1995	100.00	8.81	2.61	88.57
1996	100.00	8.56	2.47	88.97
1997	100.00	8.20	2.47	89.33
1998	100.00	8.15	2.46	89.38

1980-90 yılları arasında kırmızı et üretiminde de bir artış olduğu dikkati çekmektedir. Bu durum da doğal olarak kesilen hayvan sayındaki artış ile paralellik göstermektedir. 19 yıllık dönemde % 160.5'lik bir üretim artışı söz konusudur (Çizelge 6).

Küçükbaş hayvan eti üretiminde de yıllara göre dalgalanmalar olmakla birlikte genel eğilim artış yönünde olmuştur. Buna karşılık kırmızı et üretimi içinde koyun etinin payı 1980 yılında % 20.48 iken 1998 yılında % 16.5' e gerilemiştir. Kuzu etinin payında önemli bir değişme olmazken, keçi etinin payında önemli azalmalar olmuştur. Sığır etinin payı ise % 58.4'den % 68.36'ya yükselmiştir (Çizelge 7).

Et ve süt üretimindeki bu gelişmeler de daha önce belirtildiği gibi Türkiye'de büyükbaş hayvan yetiştiriciliğinin ön plana çıktığını ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinin gelişiminin yavaşladığını göstermektedir.

Türkiye'de 1980-98 döneminde koyun ve keçi derisi üretiminde önemli bir artış dikkati çekmektedir. Ancak 1985 yılına göre ise bir azalma söz konusudur. Deri üretiminde istikrarlı bir değişimin olmadığı, yıllara göre sürekli bir dalgalanmanın varlığı da görülmektedir (Çizelge 8).

Aynı dönemde yapağı, kıl ve tiftik üretiminde sürekli olarak önemli gerilemeler olmuştur. Son 19 yıllık dönemde tiftik üretiminde % 90'lara yakın bir azalma, kıl üretiminde % 68'lik bir düşüş görülmektedir. Yapağı üretimindeki düşüş ise çok daha az, % 27.6 oranında gerçekleşmiştir (Çizelge 9).

Bu verilere dayalı olarak küçükbaş hayvancılıkta süt, yapağı ve tiftik üretiminde azalmaların, buna karşılık et üretiminde artışın bulunduğu ve Türkiye'de küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinde et üretimine yöneliş olduğu söylenilebilir.

Türkiye küçükbaş hayvancılığının durumu ve gelişiminin analizi için, üretim düzeyleri yanında birim verimliliğin de diğer türlerle karşılaştırılmalı olarak incelenmesinde yarar vardır.

Buna göre yapılan hesaplamalarda koyun süt veriminde 1980-98 yılları arasında önemli bir değişme olmadığı, 48 Kg/baş düzeyinde kaldığı görülmektedir. Keçi sütünde ise 1980 yılında yüksek bir düzeye ulaşıldığı, ancak 1985 yılında önemli bir düşüş olduğu gözlemlenmektedir. Daha sonra ise keçi başına süt verimi 57 Kg/baş civarında seyretmiştir. Sığır süt veriminde ise 1980-85 yılları arasında önemli bir sıçrama görülmekte, 1300 Kg/baş' a ulaşılmaktadır. Daha sonra ise daha az oranlarda artış ile 1500-1600 Kg/baş verim düzeyine ulaşılmıştır(5).

Çizelge 6 . Türkiye'de Tür ve Irklara Göre Kırmızı Et Üretimi (Ton) ve İndeksleri (1980=100)

Yıllar	Toplam Et	İndeks	Koyun	İndeks	Kuzu	İndeks	Keçi	İndeks	Oğlak	İndeks	Toplam Sığır	İndeks
1980	204380	100.00	41860	100.00	25105	100.00	15775	100.00	1905	100.00	119350	100.00
1985	498709	244.01	115150	275.08	53107	211.54	19576	124.10	2553	134.02	307244	257.43
1990	506995	248.06	95195	227.41	48375	192.69	19055	120.79	3475	182.41	340490	285.29
1991	466840	228.42	80980	193.45	47625	189.70	17005	107.80	2565	134.65	318445	266.82
1992	448925	219.65	79470	189.85	43470	173.15	15050	95.40	2210	116.01	308570	258.54
1993	432180	211.46	70000	167.22	42800	170.48	14200	90.02	1935	101.57	303120	253.98
1994	466190	228.10	78655	187.90	47785	190.34	12700	80.51	2185	114.70	324735	272.09
1995	415240	203.17	68360	163.31	33755	134.46	11830	74.99	2295	120.47	298545	250.14
1996	416815	203.94	56640	135.31	41485	165.25	10170	64.47	2110	110.76	304980	255.53
1997	516946	252.93	65361	156.14	50743	202.12	12970	82.22	2622	137.64	385182	322.73
1998	532504	260.55	87841	209.84	56862	226.50	20731	131.42	2699	141.68	364035	305.01

Kaynak: DİE, Tarım İstatistikleri Özeti 1979-1998, Ankara 1999, s.44-45.

Çizelge 7 . Türkiye'de Toplam Et Üretiminde Türlerin Payı

Yıllar	Toplam	Koyun	Kuzu	Keçi	Oğlak	Toplam Sığır
1980	100.00	20.48	12.28	7.72	0.93	58.40
1985	100.00	23.09	10.65	3.93	0.51	61.61
1990	100.00	18.78	9.54	3.76	0.69	67.16
1991	100.00	17.35	10.20	3.64	0.55	68.21
1992	100.00	17.70	9.68	3.35	0.49	68.74
1993	100.00	16.20	9.90	3.29	0.45	70.14
1994	100.00	16.87	10.25	2.72	0.47	69.66
1995	100.00	16.46	8.13	2.85	0.55	71.90
1996	100.00	13.59	9.95	2.44	0.51	73.17
1997	100.00	12.64	9.82	2.51	0.51	74.51
1998	100.00	16.50	10.68	3.89	0.51	68.36

Çizelge 9 . Türkiye'de Yapağı, Kıl Tiftik Üretiminin Değişimi (ton) ve İndeksleri (1980=100)

Yıllar	Yapağı	İndeks	Kıl	İndeks	Tiftik	İndeks
1980	61285	100.00	9275	100.00	5875	100.00
1985	68000	110.96	4461	48.10	2271	38.66
1990	60559	98.82	4070	43.88	1495	25.45
1991	60490	98.70	3960	42.70	1370	23.32
1992	59050	96.35	3840	41.40	1190	20.26
1993	56200	91.70	3730	40.22	1120	19.06
1994	53450	87.22	3565	38.44	910	15.49
1995	50775	82.85	3400	36.66	800	13.62
1996	49847	81.34	3310	35.69	795	13.53
1997	45632	74.46	3071	33.11	690	11.74
1998	44368	72.40	2981	32.14	608	10.35

Kaynak: DİE, Tarım İstatistikleri Özeti 1979-1998, Ankara 1999, s.46.

Çizelge 8 . Türkiye'de Türlerle Göre Deri Üretimi (Adet) ve İndeksleri (1980=100)

Yıllar	Koyun	İndeks	Kuzu	İndeks	Keçi	İndeks	Oğlak	İndeks	Toplam Sığır	İndeks
1980	2974750	100.00	3765160	100.00	1099000	100.00	280520	100.00	2301490	100.00
1985	6624415	222.69	4934654	131.06	1214522	110.51	313163	111.64	2761666	119.99
1990	5595360	188.10	4715790	125.25	1172110	106.65	406980	145.08	3132330	136.10
1991	4562800	153.38	4101580	108.94	1001210	91.10	288650	102.90	2438090	105.94
1992	4463340	150.04	3707130	98.46	883400	80.38	246550	87.89	2326750	101.10
1993	3881220	130.47	3629930	96.41	825290	75.09	210490	75.04	2345590	101.92
1994	4363780	146.69	3993360	106.06	741730	67.49	231700	82.60	2526870	109.79
1995	3495340	117.50	2501160	66.43	665230	60.53	241260	86.00	2036640	88.49
1996	2831790	95.19	3223540	85.61	581559	52.92	212271	75.67	2013100	87.47
1997	3228440	108.53	3861390	102.56	737000	67.06	260940	93.02	2648000	115.06
1998	4343032	146.00	4241486	112.65	1167389	106.22	265683	94.71	2425308	105.38

Kaynak: DİE, Tarım İstatistikleri Özeti 1979-1998, Ankara 1999, s.44.

Et veriminde ise bütün türlerde artışlar dikkati çekmektedir. Koyun karkas ağırlığı 19 yıllık dönem boyunca toplam % 28.66'lık artış göstermiş ve 21.73 Kg/baş olmuştur. Kuzudaki artış ise, % 84.3'tür ve 1998 yılında karkas ağırlığı 14.75 Kg/baş olarak gerçekleşmiştir. Oğlak karkas ağırlığında aynı dönemde % 37.12'lik bir artış ile 11,17 Kg/baş' a ulaşılmıştır. Sığırdaki ise karkas veriminde % 162.59'lük artış hesaplanmıştır(5).

Sığır türünde gerek süt, gerekse karkas veriminde gözlemlenen artışın, büyük oranda kültür ırkı ve melez genotiplerin oranının artışından kaynaklandığı, bir başka deyişle sığır yetiştiriciliğinde genotip sorununun çözümünde bu süreçte önemli ilerlemelerin olduğu söylenebilir.

Buna karşılık koyun ve keçi yetiştiriciliğinde aynı düzeyde genetik ıslah çalışmalarının yapıldığını söylemek olası değildir. Sonuç olarak koyun ve keçide verimliliğin artırılmasında önümüzdeki on yıllar içinde genetik ıslah çalışmalarının özel bir öneme sahip olacağı görülmektedir.

2.4.Tarımsal Ürün Dış Ticareti ve Küçükbaş Hayvan Yetiştiriciliği

1997 yılı verilerine göre, Türkiye'nin toplam dışsatımında tarım ürünlerinin payı % 20,85, toplam dışalımındaki payı ise % 10.14'tür. Tarım ürünleri Türkiye'nin dış ticaretinde önemini korumaktadır. Toplam tarım ürünleri dışsatımında canlı hayvan ve hayvansal ürünler (fasıl no 1, 2,3, 4, 5)^{*} (281 284 bin dolar) payı % 5.14'dir. Bu çizelgeye diğer hayvansal ürün olarak nitelendirilebilecek ürünler de katıldığında bu oran % 11.6'ya ulaşmaktadır. Dışalıda ise bu oranlar (fasıl no 1, 2, 3, 4, 5 toplamı 116 940 bin dolar) % 2.37 ve % 27'ye ulaşmaktadır (6) (Çizelge 10).

Toplam tarım ürünleri dışsatımı içinde küçükbaş hayvancılıktan elde edilen dışsatım gelirin payı ise % 2.62 'dir. Toplam dışsatımda küçükbaş hayvancılıktan elde edilen dışsatım gelirin payı ise % 0.55'dir. Dışalıda bu oranlar sırasıyla % 17.05 ve % 1.73'dür. Bu verilerden de anlaşıldığı üzere küçükbaş hayvancılıktan sağlanan dışsatım geliri azımsanmayacak düzeydedir. Dışalıda ise 500 milyon dolara yakın dışalım hacmiyle koyun ve kuzuların ham derileri önemli bir payı oluşturmaktadır. Daha sonra 100 milyon dolarlık dışalım ile koyun ve kuzuların hazırlanmış derileri gelmektedir. Dışsatım değerlendirildiğinde, tüm hayvansal ürünlerin genelinde canlı koyun dışsatımı en yüksek değere ulaşmaktadır. Canlı hayvan dışsatımı içinde büyükbaş hayvan dışsatımına rastlanmamaktadır. Canlı hayvan dışsatımının tamamına yakını canlı koyun ve keçilerden oluşmaktadır. Etler ve yenilen sakatat dışsatımı içinde de koyun ve keçi eti dışsatımının payı % 39.24 ile en yüksektir. Sığır eti dışsatımı ise yok denecek kadar azdır (94 133 dolar).

---

* Gümrük Tarifesi İstatistik Pozisyon Numarası, ilgili fasılların hangi ürünleri içerdiği çizelge 10'da verilmiştir.

Bu verilerden de anlaşılacağı üzere Türkiye'nin hayvansal ürünler dışsattımında küçükbaş hayvancılığının önemi yadsınamayacaktır. Ancak dışsattımın büyük ölçüde canlı hayvan olarak yapılması, buna karşılık ham ve hazırlanmış deri yün ve yapağı dışalımının yüksek düzeyde olması ülke açısından bir kayıp olarak görülebilir. Bu durum Türkiye'de küçükbaş hayvancılık ürünlerine ilişkin işleme sanayinin gelişme içinde olduğunu gösterebilmektedir. Nitekim Türkiye'de koyun ve kuzu derisinden mamul giyim eşyası dışsattım geliri, 1997 yılı verilerine göre yaklaşık 110 milyon dolara ulaşmıştır. Bu nedenle dışsattım gelirleri artırma yanında ülke içi küçükbaş hayvancılığın geliştirilmesi, bu sektörün ihtiyaçlarının karşılanması açısından olduğu gibi dışalım nedeniyle ortaya çıkan gelir kaybını azaltması açısından da önemli görülebilir.

3. KÜÇÜKBAŞ HAYVAN YETİŞTİRİCİLİĞİNDE EKONOMİ POLİTİKALARI

3.1. Üretim Politikaları

Türkiye'de tarımsal üretim politikası ve bu bağlamda hayvansal üretim politikası, öncelikle halkın beslenme düzeyinin iyileştirilmesi, tarıma dayalı sanayiye yeterli hammadde desteği verilmesi ve giderek tarım ve işlenmiş tarım ürünleri dışsattımının artırılmasına yönelik olmuştur. Bununla birlikte bu üretim politikasında küçükbaş hayvan yetiştiriciliği açısından kimi önemli noktaları belirtmekte yarar vardır. Bunlardan birincisi, tarımsal gelişme politikalarının ağırlık merkezinin bitkisel üretimi artırmaya yönelik desteklemelerin oluşturduğu, hayvansal üretim dalının ikinci planda kaldığı, küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinin de en alt düzeyde olduğudur. İkincisi ise, özellikle 1980 'li yıllardan sonra uygulanan ekonomi politikalarının gereği, aslında yeterince olmayan kimi desteklerin de ortadan kalkmasıyla küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinin tamamıyla sahipsiz bırakılmasıdır. Bunun sonucu olarak daha öncede belirtildiği üzere, koyun ve keçi sayısında çok hızlı bir azalma gözlemlenmekte, Türkiye'nin en değerli genetik kaynaklarından biri olan tiftik keçisi de neredeyse yok olmak durumuna düşmüş bulunmaktadır.

3.1.1. Fiyat Desteklemeleri

Türkiye'de bitkisel üretime ağırlıklı olmak üzere doğrudan ve girdiler yolu ile hayvansal ürünlere de destekleme uygulamaları yapılmıştır. Bunlar arasında damızlık hayvanların dışalımında gümrük vergisi alınmaması, belli bir işletme kapasitesinin üstünde inek sütü işleyen fabrikalara sütünü satan yetiştiricilere prim ödenmesi, kombinalarda kesilen büyük ve küçükbaş hayvanlarla kanatlı hayvanlara et kilosu üzerinden prim verilmesi, damızlık hayvan alımında destekleme yapılması, merinos yapağısı ile tiftiğe yapılan desteklemeler sayılabilir (7,8).

Çizelge 15 . Türkiye'nin Hayvansal Ürün Dış Ticaretinde Küçükbaş Hayvancılığın Yeri

Fasıl no ve Ürün	Dışsatım (ABD Doları)		Dışalım (ABD Doları)	
	Değer	%	Değer	%
01 Canlı Hayvanlar	82 711 328	100.00	18 928 672	100.00
0104 Canlı Koyun ve Keçiler	81 094 533	98.05	1 247 276	6.59
Canlı Koyun	81 066 114	98.01	1 180 068	6.23
02 Etler ve Yenilen Sakatat	19 138 409	100.00	1 095 431	100.00
0204 Koyun ve Keçi Eti	7 509 061	39.24	0	
43 Postlar, Kürkler, Taklit Kürkler ve Mamulleri	138 414 312	100.00	88 581 812	100.00
43021980000 Koyun ve Kuzuların Tabaklanmış, Aprelenmiş Bütün Halinde	5 209 205	3.76	66 730 368	75.33
51Yün,Kıl, At Kılı ve İplik ve Dokumaları	101 889 317	100.00	323 160 670	100.00
5101 Yün ve Yapağı (Karde Edilmemiş / Taranmış)	16 952 438	16.64	82 996 992	25.68
5102 İnce/Kaba Hayvan Kılları (Karde Edilmemiş/ Taranmamış)	1 981 382	1.94	330 971	0.10
5103 Yün İnce/Kaba Hayvan Kılları Döküntüleri (Ditme Hariç)	385 905	0.38	412 361	0.13
5104 Yün İnce/Kaba Hayvan Kılları Ditme	554 888	0.54	0	0.00
5105 Yün İnce/Kaba Hayvan Kılları (Karde Edilmiş Taranmış)	3 064 612	3.01	61 586 380	19.06

Fasıl no ve Ürün	Dışsatım (ABD Doları)		Dışalım (ABD Doları)	
	Değer	%	Değer	%
41 Ham Postlar, deriler, Köseleler	48 356 872	100.00	784 869 273	100.00
4102 Koyun ve Kuzuların Ham Derileri	901 003	1.86	499 836 472	63.68
4103 Diğer Ham Deriler (İçinde Keçi Ham Derileri)	50 861	0.11	8 576 715	1.09
4105 Koyun ve Kuzu Hazırlanmış Derileri	23 216 919	48.01	108 393 689	13.81
4106 Keçi ve oğlak Hazırlanmış Derileri	2 425 403	5.02	9 910 041	1.26
04 Süt ve Mamulleri, kuş-Kümes hayvanları yumurtaları, Bal v.s.	64 329 063		30 268 377	
03 Balık, Kabuklu Hayvan, Yumuşakça ve Diğer Omurgasızlar	68 206 913		50 836 365	
05+16+50 Nolu fasıllar toplamı (Diğer)	113 142 556		31 850 873	
Ele Alınan Fasıllar Toplamı (1+2+3+4+5+43+51+41+16+50)	636 188 770	11.63	1 329 591 473	26.99
Toplam Tarımsal Ürünler	5 471 000 000		4 926 000 000	
Toplam Dışsatım	26 244 700 000		48 585 069 000	

Fasıl 5 Tarifenin başka yerinde yer almayan hayvansal menşeli ürünler,
Fasıl 16 Et, balık, kabuklu hayvan, yumuşakça vb hayvansal müstahzarlar,
Fasıl 50 İpek.
Kaynak: DİE, Maddelere Göre Dış Ticaret 1997,Ankara, 1998, çeşitli sayfalar.

Bilindiği üzere bu desteklemeler EBK, TSEK ve Yapağı-Tiftik AŞ gibi KİT aracılığıyla yapılmıştır.

Bugün TSEK, özelleştirilmiştir. Aslında koyun ve keçi sütlerinin değerlendirilmesi, TSEK'nun olduğu zamanlar bile mandıralarının denetimindeydi.

EBK ise kısmen özelleştirilmiştir. 1990 yılında başlayan et teşvik primi uygulaması, 1995 yılından itibaren kaldırılmıştır.

Türkiye'de yünlü dokuma sanayinin hammaddesi olan merinos yapağısı ile tiftiğin üretimini desteklemek amacıyla Yapağı ve Tiftik A.Ş kurulmuştur. Uzun yıllar destekleme alımları yapan kurum, 1985 yılında merinos yapağısına, 1994 yılında da tiftiğe uyguladığı destekleme alımlarına son vermiş, bu hammaddelerin dışalıkları da serbest bırakılmışlardır (9).

3.1.2. Girdi Desteklemeleri

Türkiye'de yakın zamana değin karma yem, ilaç, yapay tohumlama, damızlık hayvan ile kredi gibi kimi hayvansal üretim girdilerinde desteklemelerin yapıldığı bilinmektedir.

1984 yılında başlayan ve 1989 yılında sona verilen karma yem destekleme uygulamasında, önce fatura bedeli, daha sonra kullanılan yemin kilogramına göre destekleme yapılmıştır.

İlaç için fatura bedeli üzerinden yapılan desteklemelerde de karma yemde olduğu üzere koyuna ve keçiye yansıyan oranının en alt düzeyde olduğu söylenebilir.

Türkiye'de hayvan ırklarının geliştirilmesi amacıyla sığır ve koyunda devlet eliyle yapay tohumlama çalışmaları sürdürülmüştür. Yerli koyun ırklarımızın bir kısmının merinoslaştırılması amacıyla uygulanan koyun yapay tohumlaması, yanlış uygulamalar ve merinos yetiştiriciliğinde desteklemenin kesilmesiyle birlikte terk edilmiştir (10).

Damızlık hayvan dışalımı için uygulanan desteklemenin de büyük oranda sığır yetiştiriciliği için geçerli olduğunu söylemek olasıdır. Kamu, ıslah amacıyla kimi koyun ve keçi kültür ırklarının dışalımını yapmış, bununla birlikte dışalımı yapılan bu ırklardan kitlesel düzeyde küçükbaş hayvan yetiştiricilerinin yararlandırılması olası olmamıştır (11).

Hayvancılık işletmelerinin kredi gereksinimleri, T.C. Ziraat Bankası ve Tarım Kredi ve Tarım Satış Kooperatifleri aracılığıyla karşılanmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte kredi faiz oranları, 1980 yılından sonra banka faiz oranlarının serbest bırakılmasına bağlı olarak yükseltilmiştir. 1993'de faizsiz ve 1995 yılında da %20 faizli ve 2-5 yıl vadeli kimi hayvancılık kredileri de Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'ne özel ağırlık verilerek, damızlık sığır, süt, besi sığırları ve koyun yetiştiriciliğini kapsamak üzere uygulamaya konulmuştur. Bütün bu uygulamalara karşın, hayvancılık kredilerinin tarımsal kredi kullanımını içindeki payı son

yıllarda bile %10'lar düzeyindedir (12). Durum bu olunca, küçükbaş hayvan yetiştiriciliğine düşen pay, daha da düşük olmuştur.

3.1.3. Yatırım Teşvikleri

Türkiye'de bütün üretim sektörlerinde olduğu üzere, hayvansal üretimde de yatırım başlangıcı ve sonrasında belgeye dayalı olarak, yörelere göre farklılaştırılmış bir teşvik sistemi uygulanmaktadır.

Tarım sektörüne yönelik teşvikler içinde hayvancılık sektörüne ayrılan pay, fiyat ve girdi desteklemelerinden farklı olarak en yüksek düzeydedir. Bununla birlikte, teşvik belgesine bağlanan yatırımlar içinde tarımın payı %1-2 düzeyinde olduğundan miktar olarak hayvansal üretime ayrılan teşviklerin çok yüksek düzeyde olmadığı söylenebilir (13).

Kaldı ki, hayvancılığa düşen teşvik kaynakları daha çok besi ve süt sığırcılığı ile tavukçuluk üretim dallarına gitmiştir, küçükbaş hayvancılık için çok sınırlı ölçüde, birkaç büyük işletme girişimi için yatırım teşviki yapıldığı sanılmaktadır.

3.2. Pazar Politikaları

Pazar politikaları hayvansal üretimde de genel olarak hayvan yetiştiricilerinin gelirlerini artırma ve iyileştirme, arz ve talep arasındaki dengeyi kurma ve piyasa fiyatlarının yetiştirici ve tüketiciyi memnun edecek şekilde düzenlenmesine yöneliktir.

3.2.1. İç Ticaret Politikaları ve Yurt İçi Pazarlamada Kurumsal Yapı

1980'li yıllara değin uygulanan pazarlama politikaları içinde destekleme alımlarının önemli bir yeri olmasına karşılık, bu yıldan sonra TSEK, EBK ve Yapağı ve Tiftik A.Ş. gibi KİT'lerin bir kısmının özelleştirilmesi nedeniyle hayvansal ürünlerde fiyat oluşumu üreticinin çıkarları doğrultusunda şekillenmektedir. Üreticinin ekonomik ve teknik olarak yeterince örgütlü olmayışı da bu durumu giderek kötüleştirmektedir. Bunlara, işletmelerin küçük birimler olması, bilim ve bilimsellikten uzak yetiştiricilik yapımları da eklenebilir. Sonuç olarak bu üç etmen, hayvancılığın geliştirilmesinin önündeki en önemli engeller olarak ortaya çıkmaktadır.

Türkiye'de canlı hayvan ve hayvansal ürünlerin pazarlama organları ve kanallarının yapısı oldukça karmaşık gözükmektedir. Bu kanalda yetiştirici ile tüketici arasında sayıları 7-9'a kadar ulaşan aracı vardır (8,14,15).

Bu yapı kısaca şu şekilde özetlenebilir;

Kasaplık hayvan ve et pazarlamasında üretici ile tüketici arasında hayvan tüccarları, besiciler, komisyoncular, toptancı kasaplar, perakendeci kasaplar, et ve ürünleri imalatçıları gibi aracılar vardır.

Süt ve ürünlerinin pazarlamasında kanal daha kısa olmasına karşılık fiyat, koyun ve keçi sütünde mandıralar, inek sütünde süt işleyen fabrikalar tarafından belirlenmektedir.

Yapağı ve tiftik pazar fiyatları da tüccarlar tarafından oluşturulmaktadır.

Damızlık hayvan pazarlamasında sığırlarda son yıllarda Yetiştirici Birlikleri devreye girmeye başlamıştır. Damızlık koyun ve keçide herhangi bir örgütlenme söz konusu olmadığı için fiyat, pazarlarda alıcı ve satıcı arasında oluşmaktadır.

Özetle, yurtiçi pazarlama kanallarında üreticilerin ekonomik olarak örgütlenmemesi ya da var olan kooperatiflerin çok yetersiz oluşu söz konusudur. . Bu durum entansif sığır besiciliği, süt sığırcılığı, tavukçuluk işletmeleri dışında özellikle koyun ve keçi yetiştiriciliğinde işletmelerin küçük olmaları, ekonomik bilinç ve bilimsellikten uzak olmaları, üstüne üstlük KİT'lerin de devreden çıkması gibi etmenler nedeniyle aracılardan piyasaya egemen olmalarını yaratmıştır ve tüketicinin ödediği fiyat ile üreticinin eline geçen fiyat farkının giderek açılmasını ortaya çıkarmış bulunmaktadır.

3.2.2. Dış Ticaret Politikaları

Türkiye'de hayvansal ürün fiyatlarını belirli bir düzeyde tutmak ve iç pazarı terbiye etmek amacıyla, özellikle 1980 li yıllardan sonra et ve et ürünleri, süt tozu ve peynir gibi ürünlerin dışalımını yapılmıştır. Bu ürünlerden alınan gümrük ve fonların önemli ölçülerde azaltılması, dışalımda büyük artışları ortaya çıkarmıştır. Buna bağlı olarak dış ticarete hayvansal ürünler dışsattımının, dışalımını karşılama oranı giderek azalmıştır (16).

Uygulanan bu dış ticaret rejiminden öncelikle sığır yetiştiricilerinin , dolaylı olarak da koyun ve keçi yetiştiricilerinin olumsuz etkilendiği gözlemlenmektedir. Dışalım, daha çok küçük işletmelerin rekabet şansını azaltmış ve atıl kapasitele- rin, bir başak deyişle süt hayvanlarının kasaba gitmesine neden olmuştur.

Damızlık Sığır Yetiştiricileri Birliği'nin bir baskı unsuru olarak devreye girmesiyle 1996 tarihinden itibaren damızlık hayvan dışalımının durdurulduğu ve hayvansal ürün dışalımını ve özellikle süt ve et gibi ürünlere sınırlamalar getirildiği bilinmektedir (17).

Türkiye'nin hayvan ve hayvansal ürün dış ticaretinde gözlemlenen dışalımın, ağırlıklı olarak sığır türüne ait olduğu gözlemlenmektedir. Buna karşılık koyun ve keçinin canlı hayvan ve et olarak dışsattımımızda belirli bir ağırlığı vardır. Türkiye daha çok Orta Doğu ülkelerine canlı koyun ve keçi ile koyun-kuzu eti pazarlamaktadır (6,18). Avrupa Birliği'nin ise bu ürünler bakımından açığı olmakla birlikte, Türkiye'de var olan hayvan hastalıkları gerekçe gösterilerek dışalım yapmadığı bilinmektedir (18,19).

4. KÜÇÜKBAŞ HAYVAN YETİŞTİRİCİLİĞİNİN GELİŞTİRİLMESİNE YÖNELİK ÖNERİLER

Küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinin geliştirilmesine yönelik öneriler, teknik ve ekonomi politikaları önerileri olarak işlenecektir. Önermelerde, Türkiye'nin yapısal özelliklerinden, özellikle küçükbaş hayvan yetiştiricilerinin en örgütsüz olmasından dolayı, kamu kesimine ağırlık verildiği söylenebilir. Bununla birlikte, orta vadede kurulması önerilen koyun ve keçi yetiştiricileri birlikleri ve özel girişimcilerinin de yapabileceği etkinlikler de olacaktır ve bunların kamuca desteklenmesi gerekir.

4.1. Küçükbaş Hayvancılığının Geliştirilmesine Yönelik Teknik Öneriler

Küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinin geliştirilmesine yönelik teknik öneriler, koyun ve keçi ayırımı yapılarak genetik ıslah stratejileri, mer'alandırma ve besleme stratejileri ve sağlık koruma ve hastalıklarla savaşımında temel stratejiler altında irdelenecektir.

4.1.1. Genetik Islah Stratejileri

4.1.1.1. Koyun Islah Stratejisi

i. Koyun Islah Stratejisi

Kamunun izleyeceği stratejide, başlıca iki ana amaç üzerinde durulmaktadır (20).

Birincisi, yerli koyun ırklarının ve soylarının saf yetiştirme ile korunması ve geliştirilmesidir. Türkiye yerli koyun ırklarında tahribatın yoğunlaştığı gözlemlenmektedir. Kıvırcık, Dağlıç, Güney Karaman, Herik ve Tuj gibi ırklar tehdit altındadır. Sakız'ın saf örneklerini bulmak neredeyse olanaksızdır. İlk bakışta, Akkaraman, Morkaraman, İvesi ve İmroz gibi ırklar üzerinde tehdit yok gibi gözükyorsa da yakın gelecekte melezleme çalışmalarının daha yoğun devreye girme olasılığı söz konusudur. Bu nedenle bütün yerli ırklarımız için koruma önlemlerinin alınması zorunluluğu vardır. Yerli materyalin korunması ve geliştirilmesi, genetik ıslahın geleceği ve sosyo-ekonomik nedenlerden dolayı, bütün çağdaş ülkelerin üzerinde önemle durduğu bir konudur.

İkincisi ise, iç ve dış kaynaklı genotipler yardımıyla bölgelerin doğal, ekonomik ve sosyal koşulları ile uyumlu yeni tiplerin oluşturulması çalışmalarıdır. Yeni koyun tiplerinin elde edilmesinde, genelde birleşim (kombinasyon) melezlemesi yöntemine ağırlık verilmelidir. Böylece, gerek yerli, gerekse kültür ırklarının istenilen özelliklerinin bir araya getirilmesi olasılığı daha fazla olacaktır. Aslında, kamuca Türkiye üniversitelerinin eşgüdümünde yürütülen ıslah çalışmalarının çoğunlukla yöntemi budur.

Bu doğrultuda, Trakya, Güney Marmara, Ege ve İç Batı Anadolu Eşiği için oluşturulan kimi sütçü ve doğurgan tiplerin-Türkgeldi, Tahirova, Sönmez ve

Acıpayam gibi- yaygınlaştırılmasını sağlayacak önlemlerin alınması gerekmektedir

(21). Ancak anılan yörelerde koyunlarını sağmayan ve et koyuncululuğuna yönelen işletmeler de vardır. Bu işletmeler için, özellikle Güney Marmara'da var olan Merinos'ların etçilik özelliklerinin ıslahı yanında etçi tiplerin oluşturulmasına da gereksinme vardır. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı ve özel girişimlerce yurdu-muza getirilen etçi ırklardan da bu şekilde yararlanılmalıdır.

Orta Anadolu Bölgesi'nde büyük tüketim merkezleri çevresinde koyun peyniri istemi giderek artma eğilimindedir. Bu amaçla İvesi x Akkaraman melezlemesiyle sütçü bir tip oluşturulmalıdır. Etin öne çıktığı işletmeler için de etçi-yapağıcı tiplerin oluşturulması gerekmektedir. Bununla birlikte merinoslaş-tırma çalışmalarında olduğu üzere, kültür ırkı genotip düzeyi, çevresel koşulların yeterince ıslah edilemeyeceğinden dolayı sınırlı tutulmalıdır. Bunlar yapılırken iri yapılı bir Akkaraman tipi olan Kangal'ın ıslahı kesinlikle ihmal edilmemelidir.

Doğu Anadolu'da Morkaraman'ın verimleri, öncelikle saf yetiştirme ve seleksiyonla geliştirilmelidir. Ancak bölgede gelecekte oluşabilecek entansifleşme durumu dikkate alınarak etçi ve sütçü tiplerin eldesi de planlan-malıdır. Sütçü tiplerin eldesinde İvesi'den, etçi tiplerin eldesinde uygun etçi tip-lerden yararlanılmalıdır.

Güneydoğu Anadolu'da, Yukarı Mezopotamya yöresinin ırkı olan İvesi'nin saf yetiştirme ve seleksiyonla geliştirilmesi sürdürülmelidir. Bununla birlikte, İvesi'lerin kuzu verimi ve bir ölçüde süt veriminin ıslahında sınırlı ölçüde Doğu Friz ırkından yararlanma yoluna gidilebilir.

ii. Koyun Islahında Teknik Düzenlemeler

Türkiye yerli koyunlarının ıslahında başlıca teknik düzenlemeleri; damızlık dışalım ve üretimi, yapay tohumlama (YT) ve test ve veri organizasyonudur.

Türkiye'de yerli koyun tiplerinin eldesi için yakın gelecekte de kimi kültür ırklarının dışalımına gereksinme vardır. Gen dışılımında, spermadan daha çok canlı damızlık koç ve koyun üzerinde durulmalıdır. Dışalım saptanan gereksin-meler ve planlanan melezleme izlencelerine göre öncelikle kamu kurumlarınca yerine getirilmelidir. Buralarda yapılacak melezleme çalışmalarında bölge bek-lentilerine en iyi yanıt veren melez kombinasyonlar, tip ve ırk niteliği kazandı-rılmalıdır.

Yerli koyun tiplerinden olası ölçüde çok yararlanmak ve genotip ıslahına hız kazandırmak için YT, geçmişte merinoslaştırma çalışmalarında olduğu gibi devreye yeniden sokulmalıdır. Koyun YT'da da özendirme ve destekleme ya-pılmalıdır.

Türkiye koyun ıslahında devletin kuracağı test organizasyonu, bölgesel olmalı ve çekirdek sürü düzeniyle yapılmalıdır. Bölgelerdeki devlet tarım işlet-

meleri çekirdek ve test sürülerini barındırmalı, özel işletmeler ise kısmen test sürüsü, ancak önemli ölçüde çoğaltma sürüsü olarak çalışmalıdır.

iii. Koyun Islahında Yasal Düzenlemeler

Yasal düzenlemelerin başında sırasıyla 904 sayılı "Islahı Hayvanat Kanunu" nun sığırdı olduğu üzere koyun yetiştiricilerinin de birlikler halinde örgütlenmesini sağlayacak bir maddenin konması ve bu yasaya dayanarak "Damızlık Koyun Yetiştiricileri Birliği Hizmetleri Hakkında Yönetmelik" in çıkarılması gerekmektedir (22).

İkincisi ise, Türkiye kamu ıslah kurumları arasında eşgüdümü sağlayacak, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı bünyesinde "Hayvan Islahı Genel Müdürlüğü" kurulması ve buna bağlı "Koyunculuk Araştırma Birimi" nin oluşturulmasıdır. Bu birim, öncelikle kurulacak yetiştirici birlikleri, kamu kurumları ve üniversiteler arasında birlikteliğin geliştirilmesinde görev alacaktır.

Üçüncüsü ise daha sonra "Mer'alandırma ve Besleme Stratejileri" bölümünde değinildiği gibi "Kamu Mer'aları, Yaylak ve Kışlaklar Yasası" nin ilgili yönetmeliklerinin hızla hazırlanarak otlatmanın düzenli duruma getirilmesidir.

4.1.1.2. Keçi Islah Stratejisi

i. Keçi Islah Stratejisi

Keçi yetiştiriciliğinde devletin izleyeceği strateji, öncelikle tiftik kalitesinin korunması ve geliştirilmesi, ikincisi ise kıl keçilerinin melezlemeyle ağırlıklı olarak sütçü tiplere dönüştürülmesi olmalıdır (11).

Tiftik alımlarında desteklemenin yetersiz ve istikrarsız olması tiftik üretimini ve tiftik keçisi sayısını azaltmıştır. Bununla birlikte üretimin artışı, sadece sayının artırılması ile değil, birim verim artışı ile de yapılmalıdır. Bu bağlamda uygulanacak seleksiyon çalışmalarında, gelişme hızı, tiftik miktarı ve kalitesi gibi özellikler üzerinde durulmalı, A.B.D. ve G. Afrika Cumhuriyeti gibi devletlerden damızlık dışalımını da yapılmalıdır.

Türkiye keçi varlığının büyük bir çoğunluğunu oluşturan kıl keçilerinin sayılarının azaltılması, orman varlığımızın korunması açısından zorunlu gözükmektedir. Bu amaçla, kıl keçi yerine, çevreye ve doğaya daha az zarar verecek yeni keçi tiplerinin hızla oluşturulması etkinliklerine hız verilmelidir. Kıl keçilerinin büyük bir çoğunluğunun sütçü tiplere dönüştürülmesi yaklaşımı sürdürülmelidir. Keçi etinin sevilerek yenildiği yörelerde de etçi tiplerin eldesi de göz önüne alınmalıdır. Kıl keçilerinin ıslahında temel konunun, orman içi ve kenarı köylerde yaşayan insanlarımızın dirliğinin iyileştirilmesi olması gerektiği unutulmamalıdır.

ii. Keçi İslahında Teknik ve Yasal Düzenlemeler

Keçi ıslahında da önerilebilecek teknik ve yasal düzenlemeler, koyunla benzerlik taşımakla birlikte kamunun ağırlığı ve kimi özellikler bakımından niteliksel ayrımlara sahiptir. Bunlar şöyle sıralanabilir;

Birincisi, damızlık dışalımında canlı hayvan kadar dondurulmuş sperma üzerinde de durulabilir. Bunun nedeni bilindiği üzere dondurulmuş teke spermasıyla elde edilen gebelik oranının koç spermasına göre daha tatminkar sonuç vermesidir. İkincisi, yeni keçi tiplerinin oluşturulmasına yönelik çalışmalarda, kamu tarım işletmeleri devreye sokulmalıdır. Tiftiğin dışında Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'nın keçi ıslahı çalışması yoktur. Sınırlı sayıda ilde de yayım çalışması yapılmaktadır.

Yasal düzenlemeler arasında, koyunda önerildiği gibi tiftik ve süt tipi keçi yetiştiriciliği temel alınarak "Damızlık Keçi Yetiştiricileri Birliği" ile ilgili yönetmeliklerin çıkartılması sayılabilir.

4.1.1.3. Küçükbaş Hayvan İslahında Kamu-Yetiştirici Etkileşimi ve Bir Organizasyon Örneği Önerisi

Küçükbaş hayvan ıslahının etkili bir şekilde yürütülmesinde; araştırma, damızlık üretme ve yayım etkinliklerini üstlenmiş kamu kurumlarıyla, örgütlenmiş yetiştiriciler, bir başka deyişle "Yetiştirici Birlikleri" arasında sağlıklı işleyen bir organizasyonun oluşturulması zorunludur. Bu birliktelik bölgesel ve ulusal düzeyde sağlanmalıdır. Bu model şöyle çalıştırılabilir;

(1). "Koyunculuk Araştırma Konseyi" ve "Keçicilik Araştırma Konseyi" olarak adlandırılacak ve yetiştirici birlikleri, ilgili meslek odaları, üniversite ve kamu araştırma ve yayım kurumlarının temsilcilerinden oluşan bu karma örgüt, her yıl düzenli olarak toplanır ve araştırma konularını belirler. Konseyin ikinci temel görevi çalışmaların izlenmesi ve değerlendirilmesidir.

(2). Konseyde belirlenen araştırma konuları ya da proje önerileri Hayvan İslahı Genel Müdürlüğü'nün alt birimleri olan Koyunculuk Araştırma Birimi ve Keçicilik Araştırma Birimleri'nde planlanır, yürütülür ve sonuçlandırılır. Planlanan çalışmalar, üniversite, kamu tarım işletmeleri ve istasyonlarında gerçekleştirilir.

(3). Araştırma bulguları, öncelikle kamu işletme ve kurumları ve damızlıkçı nitelikteki işletmelerde sınanır ve sınamadan elde edilen sonuçlar olumlu ise araştırma konseyinin onayı alınarak kitlesel düzeyde yaygınlaştırılması yayımcı birimler tarafından sağlanır.

(4). Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'na bağlı "Yayımcı Birim", yetiştirici birlikleri ile işbirliği yaparak, araştırma birimlerinde üretilen damızlık özdek, teknolojileri ve bilgileri ilk aşamada damızlıkçı işletmelere aktarır.

(5). Organizasyonun son, ancak temel halkası "Yetiştirici Birlikleri" ne üye olan işletmelerdir. Yetiştirici Birlikleri, anılan işletmelerde kamunun da yardımıyla verim denetimlerini gerçekleştireceklerdir. Bu şekilde işletmeler, damızlık koç, teke, koyun ve keçi satma olanağına sahip olacaklardır.

4.1.2. Mer'alandırma ve Besleme Stratejileri

En ucuz, yem kaynağı olan çayır ve mer'alar koyun ve keçi beslemenin temel unsurunu oluşturur. Bu nedenle, bütün dünyada olduğu gibi Türkiye'de de çayır ve mer'alar koyun ve keçilerin yem gereksinimlerinin %90 gibi çok büyük bir bölümünü karşılar.

Bununla birlikte mer'alarımızın çoğu bugün bitki varlıklarını büyük ölçüde yitirmiş ya da yem kalitesi düşük bitkilerle kaplı bir duruma gelmiştir. Bu durumun sonucu olarak yem verimleri de çok düşüktür (23,24).

Türkiye mer'aları, ekolojik koşullar bakımından değerlendirildiğinde üç ana grupta toplanmaktadır; Birinci grup, Doğu Anadolu ve Karadeniz Bölgeleri Mer'alarıdır. Bu mer'alar %50-60 oranında yararlı bitki örtüsü ile kaplıdır ve uzun boylu ve buğdaygil bitkilerinden oluşur. İkinci grup, İç Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri Mer'alarıdır. Bu mer'alar %10-15 oranında bitki ile örtülüdür ve seyrek yapılı, kısa boylu ve ömürlü, geniş yapraklı ve dikensi formlu bitkilere sahiptir. Üçüncü grup ise, sahil (Marmara-Ege-Akdeniz) Bölgeleri Mer'alarıdır. %25-30 oranında kaplı bitki örtüsünde baklagil-buğdaygil yem bitkileri vardır. Mer'aların belirtilen özellikleri yanında, bölge hayvan varlıkları ve türleri, hayvanların otlama alışkanlıkları göz önüne alındığında; Doğu Anadolu ve Karadeniz Bölgeleri'nde sığır, İç Anadolu ve Güneydoğu Bölgeleri'nde; taban mer'alarda sığır, ekstansif yapılı kıraç mer'alarda koyun ve keçi, sahil mer'alarında ise karışık hayvan türü ile otlatma ön plana çıkarılmalıdır (25).

Önerilen esaslar kapsamında "Denetimli ve Dengeli Otlatma", Türkiye Mer'a Yönetiminin en önemli konusunu oluşturur. Bu konunun hayata geçirilmesinin Mer'a Yasası'nca sağlanabileceği umut edilmektedir. Söz konusu yasa kapsamında; komisyon ve teknik ekipler eliyle mer'a alanları yeniden belirlenmekte ve sınırlanmaktadır. Diğer yandan mer'alarda özyönetim ve denetim "Mer'a Yönetim Birlikleri" tarafından sağlanacaktır. Uygulamalar için parasal kaynak "Mer'a Fonu" dan karşılanacaktır (25).

Önümüzdeki yıllarda mer'alarımızın, ıslahı doğrultusunda yönetsel ve teknik adımlar atılırken, kısa ve orta dönemde besleme kapasiteleri artırılmayacağı dikkate alınarak, özellikle koyun besleme rejiminde değişiklik yapma zorunluluğu vardır. Hemen bütün bölgelerimizde kritik besleme dönemlerini belirleyip ek yemlemeye geçilmelidir. Ek yemlemeyle kuzu ve süt verimi yükseltilen, gebelik ve kuzu kayıpları büyük ölçüde azaltılabilecektir. Diğer yandan entansif kuzu besisi de teşvik edilmelidir (26). Bu bağlamda özellikle Doğu Anadolu Bölgesi'nde söz konusu olan geç kesimin önlenmesiyle, et veriminde meydana gelecek şok katkı yanında, mer'aların üzerinden milyonlarca hayvanın ağır

otlatma baskısı kalkacaktır (27). Entansif besi, aynı zamanda kuzuların erken sütte kesimini önleyecek ve kuzu üretimini artıracaktır.

4.1.3. Sağlık Koruma ve Hastalıklarla Savaşmada Temel Stratejiler

Koyun ve keçilerde sağlık koruma ve hastalıklarla savaşmada temel stratejiler, AB ülkeleri ve diğer ülkelerle uyumlu ve uluslararası standartlara uygun olacak bir şekilde düzenlenmelidir (28).

Öncelikle hayvanlardan hayvanlara ve hayvanlardan insanlara bulaşan hastalıklardan korunma için etkin bir aşılama programı geliştirilmeli, aşı üretiminde gözlemlenen kimi yetersizlikler giderilmelidir. Örneğin şap bunlardan birisidir. Şap hastalığının denetimi ve eradikasyonu mutlaka sağlanmalıdır. Diğer yandan Türkiye'de önemli verim kayıplarının ve ölümlerin nedeni olan paraziter hastalıklarla da etkin bir savaşım yapılmalıdır.

Salgın hastalıkların yayılmasında önemli rolü bulunan kaçak hayvan hareketlerinin mutlaka denetim altına alınması sağlanmalıdır. Bunun yanında, hayvan ve hayvansal ürünlerin dışalım, dışatımı ve transit geçişlerinde ilgili bakanlıklar arasında eşgüdüm gerçekleşmeli, tahaffuzhaneler yeniden etkin şekilde düzenlenmelidir.

Kesimhane ve kombinalar, günümüz koşullarına ve sağlık anlayışına yanıt verecek şekilde yeniden ele alınmalı, kaçak hayvan kesimlerinin şiddetle üzerine gidilmelidir.

4.2. Küçükbaş Hayvan Yetiştiriciliği'nin Geliştirilmesine Yönelik Ekonomi Politikaları Önerileri

4.2.1. Üretim Politikaları

Türkiye'de daha önce de belirtildiği üzere hayvan yetiştiricisi, bu bağlamda koyun ve keçi yetiştiricisi değişen koşullara uygun bir fiyat ve pazara güvencesine sahip değildir. Bu durumu ortaya çıkaran sorunların orta ve uzun dönemde çözümü için üreticilerin kooperatifleşmeleri, küçük ve dağınık olan işletmelerin büyümesi ve birleştirilmesi gerekmektedir. Kısa dönemde ise bu sektörde, et, süt, yapağı ve tiftik gibi ürünlerin fiyat oluşumunda gerekli desteklemelerine gereksinim vardır.

Söz konusu desteklemeler, örneğin koyun ve keçi eti için AB'de uygulandığı üzere Ortak Piyasa Düzeni (OPD) işleyişine uygun olarak yapılabilir. Bilindiği üzere koyun ve keçi eti için OPD içinde fiyat sistemi; temel fiyat, haftalık ortalama ağırlıklı fiyat ve müdahale önlemleri ise; maksimum ortalama garanti miktarı, çeşitli prim uygulamaları, özel depolama yardımları, üçüncü ülkelerle ticarete gümrük vergileri ve prelevmanlar ile dışatım iadesi uygulamalarından oluşmaktadır (29).

Türkiye'de koyun ve keçi eti için OPD'nin kurulması, iç tüketimi artırmanın yanında dışatım açısından da yararlı olacaktır. Koyun ve keçi etleri için dışa-

tımdan sağlanacak gelirlerin artırılması olasıdır. AB ülkelerinin bu etler açısından açığı vardır ve hastalıkların giderilmesiyle birlikte koyun ve keçi eti anılan ülkelere pazarlanabilir. Daha önemlisi şu anda büyük ölçüde Orta Doğu ülkelere pazarlanan koyun ve keçi eti miktarının daha da artırmak olasıdır. Bu ülkeler, özellikle kurban mevsiminde kasaplık koyun ve keçi de almaktadırlar.

Koyun ve keçi sütünde de fiyat oluşumunda benzer sistem önerilebilir. Burada, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı tarafından hazırlanan "Ulusal Süt Kurulu Yasa Taslağı" 'nda önerilen örgütlenme yapısına kurulması önerilen Koyun Yetiştiricileri ve Keçi Yetiştiricileri Birliği temsilcilerinin de alınması düşünülmelidir.

Hayvancılıkla ilgili raporlarda yapağı ve tiftik gibi ürünler neredeyse yoktur. Bu ürünlerin fiyat oluşumu, özellikle dünya merinos yapağısı fiyatlarının ucuz olması nedeniyle dışalım fiyatlarının denetimindedir. Türkiye'de önce yapağı, daha sonra da tiftik destekleme alımlarından çıkartılmıştır. Bununla birlikte anılan ürünler için de, ileride çıkması olası dışalım çıkmazları dikkate alınarak yerli üretimin desteklenmesi mutlaka sağlanmalıdır. Burada özellikle tiftikte desteklemenin yapılması, tiftik keçisi yetiştiriciliğinin sürdürülmesi açısından zorunludur.

Koyun ve keçi ürünlerinde fiyat oluşumunun sağlanmasında OPD'nin devreye sokulması, deri ve deri mamulleri sanayi için de gereklidir. Türkiye'de koyun ve keçi sayısında denetimsiz azalış, küçükbaş deri dışalımını artırmış bulunmaktadır.

Fiyat yoluyla destekleme dışında koyun ve keçi yetiştiriciliğinde üretimi artırmak için orta ve uzun dönemde yapılacak iş; bir yandan işletmelerin büyüyecek uzmanlaşmış işletmeler durumuna dönüştürülmesi (süt ve et tipi küçükbaş hayvan yetiştiriciliği gibi), bir yandan da anılan işletmelerin girdilerinin sağlanması ve ürünlerinin işenmesinde kooperatifler halinde örgütlenmesidir. Ancak, bütün bunların gerçekleşmesi için, devletin desteği, koyun ve keçi yetiştiriciliği için zorunludur.

Koyun ve keçi üretimini artırmak için yukarıda belirtilen politikaların dışında, daha öncede değinildiği üzere, otlatma sorununun çözümü için uygun adımlar atılmalıdır. Bu amaçla mer'a yönetmeliği ile mer'a fonunun uygulama usul ve esaslarını belirleyen mer'a fonu yönetmeliğine bağlı talimatların hızla hazırlanarak köy bazında uygulanması sağlanmalıdır. Burada orman içi ve kenarı mer'alarından denetimli olarak keçilerin yararlandırılması konusu da tartışılmalıdır.

Diğer yandan Batı Anadolu'da erken kuzu kesimi ile Doğu Anadolu'da geç kuzu kesimi de üretimi olumsuz etkilemektedir. Erken kuzu kesimi, et üretim kaybına neden olmaktadır. Bu amaçla Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'nca alınmış olan 25 kg canlı ağırlığın altında kuzu kesiminin önlenmesi kararı uygulanmalıdır. Geç kesim ise mer'alarımızın aşırı sömürülmesine neden olmaktadır.

Hayvansal üretimin bütün dallarında olduğu üzere, koyun ve keçi yetiştiriciliğinde üretimin yönlendirilmesinde yetki ve sorumluluk karmaşasına son vermek için yapılması gereken bir düzenleme de, sektöre yönelik etkinlikleri Tarım Bakanlığı yapısında toplamaktır.

4.2.2. Pazarlama Politikaları

Türkiye'de diğer et ve et ürünlerinin pazarlamasında olduğu üzere koyun ve keçi etinin pazarlanması, üretiminden et ve ürünlerinin tüketiciye ulaşmasına kadar geçen zincir içinde, yatay ve özellikle dikey bütünleşmeye dayalı bir örgütlenme modeliyle gerçekleşmelidir. Burada en uygun örgütlenme modeli, daha öncede belirtildiği üzere kooperatif ve birlikler şeklinde olan örgütlenmedir. Bu örgütlenme modelinde et ve ürünleri sanayi ile yan sanayi ve biyoteknolojik sanayileri kooperatif sektörü gerçekleştirecektir. Böylelikle yetiştirici salt etten değil, bunların kemik, kan, tırnak, boynuz, bağırsak, kıl, yapağı ve deri gibi ürünlerinden de para kazanabilecektir. Diğer yandan Türkiye'de büyük kentlerin dışında koyun ve keçi etlerinde karkas derecelendirilmesi üzerinde durulmaktadır. Daha kaliteli et üretiminin teşvik edilmesi, bu şekilde üretici ve tüketicinin korunması açısından da karkas derecelendirilmesine göre fiyatlandırma konusu yaygınlaştırılmalıdır.

Bu bağlamda Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde koyun ve kuzu etinin pazarlanması için ivedilikle bir besicilik kooperatifinin kurulması gerçekleştirilmelidir (30). Özetle kooperatifleşme ile ürünlerin işlenmesi, koyun ve keçi yetiştiriciliğinde sağlanan katma değeri büyük ölçüde üreticiye dönüştürecek, bir başka deyişle koyun ve keçi yetiştiricisi ürünlerini değerlendirerek ve işleyerek aynı zamanda sanayici olmalıdır.

Koyun sütünün işlenmesi ve pazarlanmasında Batı Anadolu'daki süt kooperatiflerinin mandıra işletmeciliğinden fabrika işletmeciliğine dönüştürülmesi özendirilmelidir. Diğer bölgelerde ve özellikle Doğu ve Güneydoğu Bölgeleri'nde ise süt kooperatifçiliğinin süt toplama ya da mandıra işletmeciliği şeklinde örgütlenmesi ilk aşama olarak desteklendirilmelidir.

Pazarlama politikasında kooperatif örgütlenme ağırlıklı olarak desteklenirken bir diğer model de sözleşmeli üretim modeli de olabilir.

Yurtiçi pazarlama sorunlarının çözümünde, ticaret borsaları bünyesinde etkinlik gösteren canlı borsalarının geliştirilmesi üzerinde de durulmalıdır. Burada dikkat edilmesi gereken önemli konu, canlı hayvan borsalarına hayvan arzında, kooperatifleşmeyi özendirerek önlemlerin alınması olmalıdır.

Pazarlama politikasında, dış ticaret ile ilgili olarak dışalım ve dışsatım rejimleri düzenlenirken, üretimi olumsuz olarak yönlendirecek uygulamalardan kaçınılmalıdır. Örneğin canlı hayvan dışsatımı teşvik edilirken yurtiçindeki anaç materyalin aşırı sömürülmesi söz konusu olabilir ya da iç fiyatları aşağı çekmek

amacıyla yapılan dışalım, süt ve ürünleri dışalımında olduğu gibi süt hayvanlarının kasaba gitmesine neden olabilir.

Koyun ve keçi etinde dışsatım olanaklarının diğer hayvan ürünlerine göre daha fazla olması da bu üretim dalına verilecek desteklemelerin düzeyinin artırılmasını gündeme getirmelidir.

Hayvan sağlığını koruma hizmetlerindeki yetersizlikten kaynaklanan sorunlar da hayvansal ürünler dışsatımını, bu arada AB ülkelerine koyun ve keçi eti dışsatımını olumsuz etkilemektedir.

Kkbaş hayvan yetiştiriciliğinde, üretimi ve pazarlamayı önemli lde ilgilendiren bir konuda, kaçak hayvan kesimidir. Toplum sağlığı yanında kaçak et ve ürünleri ticareti, vergi kayıplarına neden olmaktadır. Bu nedenle hayvan hareketlerinde kaçak sevklerin en alt düzeye indirilebilmesi için, ekonomik ve sosyal önlemlerin yanı sıra yasal önlemler de alınmalıdır.

5. SONUÇ

Beslenme, giyim, istihdam ve iç dış ticaretteki payları nedeniyle koyun ve keçi yetiştiriciliğinin Türkiye tarımında önemli ve vazgeçilemeyecek bir yeri vardır. Diğer yandan talep esnekliğinin sert olmasından dolayı bu üretim dalları, serbest piyasa düzeninin dalgalanmalarına bırakılamayacak durumdadır. Bu nedenlerle koyun ve keçi yetiştiriciliğinin kısa, orta ve uzun dönemler dikkate alınarak desteklenmesi bir zorunluluktur. Koyun ve keçi ıslahının kamu denetiminde örgütlenmesi ve böylelikle verimliliğin arttırılması yanı sıra orta ve uzun dönemde üreticilerin kooperatifleşmesi, kk ve dağınık işletmelerin büyümesi ve birleştirilmesi gerekmektedir. Kısa dönemde ise et, süt, yapağı ve tiftik gibi ürünlerin fiyat oluşumunda üretici lehine gerekli desteklemelere gereksinim vardır.

Kkbaş hayvan yetiştiriciliğinin bu şekilde desteklenmesi, Türkiye'de koyun ve keçi ürünlerine dayalı tarım sanayini (gıda, yem, dokuma, tarımsal araç-gereç vb) olumlu olarak etkileyecektir. Tarım sanayisi de bu sektöre daha nitelikli ürün üretmek için teknoloji (sağım ve kırkım makinası, süt tankları, tarımsal araç-gereç, nitelikli yem, ilaç vb) aktararak kkbaş hayvan yetiştiriciliğinde verimliliğin ve üretimin artmasına hizmet edecektir.

Kısaca söylemek gerekirse, tarımın diğer kollarında olduğu gibi koyun ve keçi yetiştiriciliğini, salt serbest piyasa koşullarının işleyişine bırakmak üretimi ve gelir dağılımını olumsuz olarak etkilemiştir ve etkilemektedir.

Bilindiği üzere, en ileri teknolojileri kullanarak tarımlarını doruğa çıkar mış başta Avrupa Birliği lkeleri ve Amerika Birleşik Devletleri gibi zengin ülkeler, tarım sektörlerini koruyabilmek için tarımı destekleme fonlarına sahiptirler ve birbirleri ile inanılmaz mücadele ve çatışmalara girmektedirler.

Burada devletin konumu kadar yetiştiricilerin örgütlenmesi de önemlidir. Mayıs 1999 ayında dünya TV lerinde, Fransa'ya dışalım yapılan kuzuların girişini engellemek üzere Fransız Koyun Yetiştiricileri Sendikası'nın koyunlarıyla birlikte havaalanlarında kuşatma yaptığı görüntüsü ve haberi bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

Türkiye'de koyun ve keçi yetiştiricisi birliklerinin, tıpkı Avrupa Birliği ülkelerinde olduğu gibi örgütlü bir güç olarak çıkmasının salt yetiştiricilerin değil, bütün yurttaşların çıkarına bir olgu olduğu bilinmeli ve beklenmelidir. Bu bağlamda, yurdumuzda da Damızlık Sığır Yetiştiricileri Birlikleri'nin yapmakta olduğu olumlu çalışmalar, hayvancılığın geliştirilmesinde teknik örgütlenmenin yararını göstermesi açısından önem kazanmaktadır. Dileğimiz, en yakın zamanda koyun ve keçi yetiştirici birliklerinin kurulmasıdır.

KAYNAKÇA

1. DİE, Tarımsal Yapı (Üretim, Fiyat, Değer). 1997, Ankara, 1999.
2. DİE, 1991 Genel Tarım Sayımı, Ankara, 1994.
3. Doğan, Z., Karagöz, M., Öztürk, T., Karagöz, K., 1999. Hayvancılık Verileri İçin ARIMA Modellemesi, Uluslararası Hayvancılık'99 Kongresi, 21-24 Eylül 1999, İzmir.
4. Açı, F., Demirci, R., Tarım Ekonomisi, A.Ü. Ziraat Fakültesi Yayınları, Ankara.
5. DİE, Tarım İstatistikleri Özeti 1979-1998, Ankara, 1998.
6. DİE, Maddelere Göre Dış Ticaret 1997, Ankara, 1998.
7. Yurdakul, O., Ören, M.N., 1995. Türkiye Hayvancılığına Uygulanan Ekonomi Politikaları. Türkiye Hayvancılığının Yapısal ve Ekonomik Sorunları Sempozyumu, İzmir, 27-29 Eylül 1995.
8. Güneş, T., 1998. Türkiye'de Kırmızı Et Pazarlama Sistemleri. MPM Verimlilik Dergisi, Sayı:3, Ankara.
9. Fidan, H., Kırıl, T., Özçelik, A., 1995. Türkiye'de Tiftik Üretimi ve Ankara İlinde Tiftik Üreten Tarım İşletmelerinin Ekonomik Yapısı. Türkiye Hayvancılığının Yapısal ve Ekonomik Sorunları Sempozyumu, İzmir, 27-29 Eylül 1995
10. Kaymakçı, M., Taşkın, T., Önenç, A., Kızılay, E., Türkiye ve Dünya'da Yayı Tohumlama Organizasyonları. Hayvancılıkta Örgütlenme Sorunları Sempozyumu, 27-28 Kasım 1998, İzmir.
11. Kaymakçı, M., Sönmez, R., 1996. Türkiye Küçükbaş Hayvan Islahı Stratejisi. Hayvancılık'96 Ulusal Kongresi Cilt 1., 18-20 Eylül 1996, İzmir.

12. TZOB, (Tarihi Belirtilmemiş) Zirai ve İktisadi Rapor. 1994-1996 Yayın No:178, Ankara.
13. Türkiye İş Bankası 1997. Ekonomik Rapor, 1996.
14. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı 1998. 1. Hayvancılık Kongresi (Çalışma Belgesi), Ankara, 4-5 Kasım 1998.
15. . Tarım ve Köyişleri Bakanlığı 1998. 1. Hayvancılık Kongresi (Sonuç Raporu) Ankara, 4-5 Kasım 1998
16. Güneş, T., Giray, F.H., 1997. Avrupa Birliği ve Türkiye Hayvancılığı Entegrasyon Sorunları ve Gümrük Birliği Sürecinin Etkileri. Trakya Bölgesi II. Hayvancılık Sempozyumu 9-10 Ocak 1997, Tekirdağ.
17. Akman, N., Kumlu, S., 1999. Türkiye'de Siyah Alaca (Holstein) Damızlık Yetiştiriciliğinde Gelişmeler. Uluslararası Hayvancılık'99 Kongresi, 21-24 Eylül 1999, İzmir
18. Demirbaş, N., Talim, M., 1999. Et ve Et Ürünleri Sanayinde Gelişmeler AB ile Uyumda Ortaya Çıkabilecek Sorunlar. İzmir Ticaret Odası Yayını No:64, İzmir.
19. Işın, F., 1999. Türkiye-Avrupa Birliği Tarım Ürünleri Ticaretinde Tercihli Rejimin Türkiye Hayvancılık Sektörü Açısından Değerlendirilmesi. Uluslararası Hayvancılık'99 Kongresi, 21-24 Eylül 1999, İzmir
20. Kaymakçı, M., 1990. Türkiye Koyun Islah Stratejisi Üzerine Bir Deneme. Hayvansal Üretim Dergisi 33(33-45), İzmir.
21. Kaymakçı, M., Türkmüt, L., Sönmez, R., Lischka, R., 1989. Investigations on the Improvement of Milk and Meat Yields of Sheep in Western Turkey. Doğa TU. J. Agri. And Forest, 13,2 (307-315).
22. Pekel, E., 1997. Türkiye Koyuncululuğunda Damızlık Üretim Sorunları. Ç.Ü.Z.F. Dergisi, 12(2):98-108.
23. Büyükburç, U., 1998. Çayır-Mer'a Alanlarının Islahı ve Yönetimi. Hayvansal Üretimi Artırmada Yeni Yaklaşımlar TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası T.C. Ziraat Bankası Kültür Yayını, No:34.
24. Gençkan, M. S., 1985. Çayır-Mer'a Kültürü Amenajmanı, Islahı. E.Ü. Ziraat Fakültesi Yay. No:483, Bornova-İzmir.
25. Soya, H., Avcioğlu, R., Geren, H., 1997. Türkiye'nin Doğal Yem Kaynakları. Hayvansal Üretim Dergisi, 37(84-93), İzmir.
26. Eliçin, A., Dellal, G., Karakaya, A., 1998. Koyunculüğümüzün Et Verimini Artırmada Yeni Gen Kaynakları ve Yeni Yetiştirme Sistemleri. Hayvansal Üretimi Artırmada Yeni Yaklaşımlar. TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası. T.C. Bankası Kültür Yayını No:34.

27. İlaslan, M., 1996. Türkiye'nin Et Sorununa Çözüm Önerileri. Hayvancılık'96 Ulusal Kongresi Cilt 1., 18-20 Eylül 1996, İzmir.
28. DPT, 1996. Hayvancılık ÖİK. VII Beş Yıllık Kalkınma Planı, Ankara.
29. EC. (1996). CAP Working Notes 1995. Meat, Directorate-General for Agriculture, Reports
30. Karaca, O., Kaymakçı, M, 1994. Güneydoğu Anadolu'da Hayvancılığın Geliştirilmesi İçin Kimi Öneriler. Hayvansal Üretim, 35(9-13)., İzmir.